

Қозыбақова Ф.А.,
Сатыбалдиева Е.Е.

**«Үйсін» этнонимінің мәні мен
мағынасы туралы
кейбір зерттеулер**

Бұл мақала «үйсін» этнонимінің мәні мен мағынасы туралы зерттеу мәселелеріне арналған. Б.з.д. III-I ғасырларында өмір сүрген үйсін тайпаларының тарихын зерттеу қазақ тарихы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі көптеген тарихи деректемелер бір ауыздан үйсіндердің қазақтардың ғана емес, бүкіл Орта Азия аймағындағы басқа түркі халықтарының этникалық тарихында үлкен маңыз атқарған, Жетісудағы көне түрік руларының бірі екенін айтады. Мақалада ежелгі үйсіндердің шығу-тегі, орналасуы, көрші елдермен қарым-қатынасы, т.б. мәселелер қарастырылады. Авторлар, Н.А. Аристов, Ю.А. Зуев, В.В. Востров пен М.С. Мұқанов, Н. Мыңжанұлы, Н. Мұқаметұлы, И. Қабышұлы сияқты белгілі ғалымдардың еңбектерін зерттей отырып, «үйсін» этнонимінің шығу-тегі туралы жан-жақты талдау жасауға тырысады.

Түйін сөздер: «үйсін» этнонимі, зерттеулер, Қытай жазба деректері, «усун» сөзі, археологиялық материалдар.

Kozybakova F. A.,
Satybaldieva E.E.

**Some researches
about value of «usun»**

This article is devoted to the problem of researching value of «usun». Researches of history usun's tribes living in III – I centuries, it is one of issues of the day for Kazakh history. Because, many researchers in area of history, unanimously, agree with opinion that usuns are early ancestors of not only Kazakhs but also other turkic people of Middle Asia and matter very much in history of ancient turkic ethnic clans. The article is considered such questions as origin, location, relationships with neighboring countries of ancient usuns. Authors are studying labours of well-known scientists, such as N.A. Aristov, U.A. Zuyev, V.V. Vostrov and M.S. Mukanov, I. Kabyshuly, N. Mynzhanuly, N. Mukametuly, aimed to do an all-round analysis about the origin of value of «usun».

Key words: value of «usun», researches, Chinese writing sources, word «usun», archaeological materials.

Қозыбақова Ф.А.,
Сатыбалдиева Е.Е.

**Некоторые исследования
о содержании и роли этнонима
«усунь»**

Эта статья посвящена проблеме исследования этнонима «усунь». Исследования истории племен усуней, живших в III-I веках до н.э., являются одной из актуальных проблем для казахской истории. Так как многие исследователи в области истории единогласны с мнением, что усунь – ранние предки не только казахов, но и других тюркских народов Средней Азии и имеют большое значение в истории древнетюркских этнических кланов. В статье рассматриваются такие вопросы, как происхождение, расположение, отношения с соседними странами древних усуней и т.д. Авторы, изучая труды известных ученых, таких как Н.А. Аристов, Ю.А. Зуев, В.В. Востров и М.С. Муканов, И.Қабышұлы, Н. Мыңжанұлы, Н. Мұқаметұлы, стремятся сделать всесторонний анализ о происхождении этнонима «усунь».

Ключевые слова: этноним «усунь», исследования, китайские письменные записи, слово «усунь», археологические материалы.

**«ҮЙСІН»
ЭТНОНИМИНІҢ
МӘНІ МЕН МАҒЫНАСЫ
ТУРАЛЫ
КЕЙБІР ЗЕРТТЕУЛЕР**

Ежелгі үйсіндер – қазіргі Қазақстан мен оған көршілес аймақтарда (Қырғызстан және ҚХР Шыңжаң) іргелі мемлекет құрған байырғы этнос. Олар қазақтың этникалық түп-тегінің ең тереңінде жатқан ежелгі тамыры болып есептеледі. Көптеген ғалымдар ежелгі Қытай жазба деректеріне және археологиялық материалдарға сүйене отырып, ежелгі үйсіндерде мемлекеттік биліктің көшпелі халықтарға тән едәуір кемелді жүйесі қалыптасқанын, мемлекеттіліктің барлық нышандарының болғанын атап көрсетеді. Мұның өзінің қазіргі Қазақстан жеріндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен қалыптасып, даму эволюциясын зерттеп білудегі маңызы аса зор [1, 5 б.].

Дулаттардың ежелгі бабаларын іздестіргенде, амал жоқ, үйсін (усун) тарихын кеңінен қарастыруға мәжбүр боламыз. Өйткені ежелгі Қытай деректерінде дулат бірлестігін негіздеген Дулының үйсін күнбиі Елжау бидің баласы болып табылатындығы туралы деректер бар. Осы мәліметтерге сүйенген Н. Мыңжанұлы кезінде былай деп жазған болатын: «Үйсін күнбиі Елжау бидің он ұлы болған. Олардың ішінде Дулы (Датлұқ, Дұғлұ) деген ұлы қабілетті де, қайратты, соғыс өнеріне шебер қолбасы еді. Ол он мың атты әскермен өз алдына ауаша тұратын. Күнбидің тақ мұрагері ерте қайтыс болып кетіп, оның Жөнші (Күнсүй) би деген баласы жетім қалады. Күнбидің тақ мұрагері қайтыс боларда, әкесі Елжау биге: Жөнші биді тақ мұрагері етіп бекітуді өтінеді. Елжау би бұл өтінішке разылық білдіріп, Жөнші биді тақ мұрагері етіп бекітеді. Тақ мұрагері бола алмағанына наразы болған Дулы Жөнші биді өлтіруге сұқтанады. Бұл жағдайды байқаған күнби Елжау би Дулының өлтіріп тастауынан қауіптеніп, он мың әскермен Жөнші биді бөлек қояды. Елжау би он мың әскермен өзін қорғап ортада тұрады. Сонымен Үйсін елі өз ішінен үш ұлысқа бөлінеді, бірақ барлығы күнбиге бағынады» [2, 17 б.].

Бұл мәліметтен байқайтынымыз, Дулы басқарған тайпалық бірлестік үйсін одағының ішінде о бастан-ақ автономиялық түрде өмір сүрген. Н.Мыңжанұлы өзі айтып отырған үйсін күнбилер әулетін хронологиялық тұрғыдан көрсеткенде, мынадай мәліметтер береді: «Алғашқы күнбилер әулеті: 1. Нәнді би (б.з.б. 177 жылдан бұрын) → 2. Нәнді бидің баласы Елжау би (б.з.б. 177 – б.з.б. 104 жылдар шамасында) → 3. Елжау бидің

немересі Жөнші би (б.з.б. 104 – б.з.б. 93 жылдар шамасында) → 4. Елжау бидің немересі, Дулының баласы Оңғай би (б.з.б. 93 – б.з.б. 60 жылдарда) → 5. Жөнші бидің ғұн әйелінен туған баласы Най би (б.з.б. 60 – б.з.б. 53-жылдарда)» [2, 31 б.].

Н. Мыңжанұлы – үйсіндер туралы қытай дегенін қазақ тілінде айналымға қосқан алғашқы зерттеушілердің бірі. Ол өзінің аталмыш еңбегінде осыған байланысты мынадай пікір айтқан еді: «Үйсін тарихының ең алғашқы дерегі «Хәннама» Дад-уан баянында кездеседі. Бұдан соң «Хәннама» Батыс өңір баянында» «Үйсін елі» деген арнаулы тарау енгізіліп, үйсіндердің тарихы баяндалған. Үйсіндер Іле өзені алқабына қоныс аударудан бұрын, Дүнхуаң мен Чилиан (Келен, Шүлен) тауы аралығын (қазіргі Хыши дәлізін) мекен етіп, көшпелі өмір өткізген, бұл кезде олар «Ғұндардың батыс жағындағы шағын ел еді» [2, 12 б.].

Осы келтірілген қытай мәліметтері дулаттардың арғы тарихын баяндаудан бұрын ежелгі үйсіндердің этнонимін және шығу тегін анықтай кетуді қажет ететінін байқау қиын емес. Бұл жерде «үйсін» этнонимінің атауының өзі де тарихшылар арасында дау туғызып отырғандығын айтпасқа болмайды. Ежелгі үйсіндерді біреулер «үйсін» деп жазып жүрсе, тағы бір тарихшылар оны «усун» деп алу керек дейді. Осыған байланысты белгілі қытайтанушы тарихшы Н.Мұқаметханұлы мынадай пікір айтқан еді: «Біздің қазаққа ең алғашқы түсінік өте маңызды. Өйткені біздің халық өзінің ең алғашқы көргенін, естігенін көбінесе шындық, ақиқат деп қабылдайды. Одан соң оны жоққа шығаратын қаншама бұлжымас фактілерді көрсе де, бәрібір сол өзінің алғашқы түсінігін өзгерткісі келмейді. Бұл құбылыс қазірге дейін Үйсін мемлекетін зерттеуден де байқалады. Мысалы, қытай тілінен орыс тіліне транскрипцияланған «Усунь» деген атауды, қазақшаға қытай тілінен тікелей транскрипциялап, «Үйсін» деп алайық десе, оған біраз тарихшылар келіспейді. Олар бұл атауды «Усунь» түрінде қолдана берейік дейді, бейне ол атау ең алғаш орыс тілінде жазылған сияқты» [3, 60-61бб.].

Моңғолиядағы тарихшы бауырымыз И.Қабышұлы үйсіндер туралы өзінің зерттеуінде мынандай пікір айтады: «Қазақстан тарихшылары үйсін мен қаңлыны қазақ халқына ұйтқы болған екі тайпа деп есептейді. Кейбір деректерге сүйеніп, солай деп қарауға негіз бар. Бірақ «үйсін» деген сөз ертедегі моңғол-түркі тектес халықтың «усун» («су», «сулы») деген

сөзінен шыққанын Қазақстан ғалымдары білмеген» [4, 45 б.].

«Үйсін» этнонимінің шынында да моңғол тілінде жоғарыдағыдай мағынаны беруі әбден мүмкін. Мұндайда үйсіндердің ата-тегі деп санап отырған исседондарымыздың да Обь өзенінің тармағы Иссет өзенінің бойынан шыққаны туралы пікір тағы да еске түседі. Қалай десек те, қазақты құраған көптеген ру-тайпалардың этнонимдерінің өзендердің атымен тікелей байланысты екендігін теріске шығара алмаймыз. Оның үстіне Н. Мыңжанұлының мынадай пікірі тағы бар: «Қазіргі қазақ ішіндегі үйсіндердің тайпалық таңбалары (таңба керек) (ту) және (таңба) (ағын су). Үйсін деген ат бұрын үйсіндер мекендеген өңірлердегі жер-су аттарында да сақталып отыр. Мысалы, ежелгі үйсіндердің ата мекенінің орталығы болған Іле аймағының Шапшал ауданы мен Моңғолкүре ауданының аралығында Үйсін тауы деп аталатын тау бар. Үйсін ежелгі қытай жазба деректерінде усун деп жазылған. Қазақтар мен моңғолдар бұрын Тарбағатай аймағына қарасты Шиху ауданын Қарусұн (Көрқарасу) деп атаған. Тарбағатайдағы Манас, Сауан аудандарының аралығында Алусұн, Толы ауданындағы Сарығусұн деген өзен бар. Демек Қарусұн – Қара усұн (қара үйсін), Алусұн – алусұн (алғы үйсін), Сарығусұн – сары үйсін деген тайпа аттарының жер-су атында сақталған түрі болуы мүмкін. Ерте заманда бұл жерлерді үйсін тайпалары мекендеген» [2, 12 б.]. Осы тұрғыдан қарағанда И.Қабышұлының пікірінде шындық болуы әбден мүмкін. Н. Мұқаметханұлы: «Қытай жылнамаларында жазылған Wusun – Усун деген екі иероглиф қытайшадағы белгілі бір мағынаны білдірмейді, өйткені ол сол дәуірде бар атаудың қытайшадағы дыбыстық-фонетикалық транскрипциялануы. Біздің зерттеуімізше, ерте заман және орта ғасырлардағы қытай авторлары сырт елдер мен жат жұрттарға қатысты терминдерді үш негізде жасап қолданған сияқты. 1. Жергілікті халықтардың қолданған атауларының мағынасын қытайшаға аударып қабылдау. Мысалы, Тәңір тауы деген сөзді, олар «Тяньшань» деп атаған. «Тянь» – тәңір, көк, аспан деген мағынаны білдіреді, оған «шань» – тау деген сөзді қосып, «Тәңір тауы» деген мағынаны толық шығарған. 2. Жергілікті халықтардың атауларының дыбысталуы бойынша қытай тілінің фонетикасына бейімдеп транскрипциялап қабылдау. Мәселен, «Сақ» немесе «сақтар» деген сөзді олар «сай» немесе оған «жүң» – «тұқым, әулет, үрім бұтағы» деген мағынаны білдіретін сөзді қосып «сай жүң» немесе «сай жүң рін» («сақтар» не-

месе «сақ адамдары») деп атаған. 3. Өздері белгілі географиялық ерекшеліктерге негіздеп атау жасап қолдану. Мысалы, «Дүң ху» – «Шығыс бұратаналар», «Ши ху» – «Батыс бұратаналар», «Сүң лин» – Памир, «Давань» – Ферғана деген сияқты. Осы тұрғыдан талдау жасағанда, У сүн – Усунь деген атауды қытай авторлары өздерінің жоғарыдағы екінші принципі бойынша қабылдағаны анық байқалады. Демек, ол сол кезде өмір сүрген этнос атауының қытай тіліне дыбыстық ерекшелігі бойынша транскрипциялануы. Сондықтан оны қытай тілінен жергілікті этнос тіліне транскрипциялап қолдану ғылыми қағидаға дұрыс келеді. Сондықтан да Қытайда туып өскен лингвист тарихшы ғалым Нығмет Мыңжанұлы «Wusun»-ді «Үйсін» деп қолданған болатын» [3, 61 б.].

Қытай тіліне жетік Н.Мұқаметханұлы басқалардың пікірін сипаттаумен ғана шектелмей, осы мәселенің төңірегінде өзінің де пікірін айта кетеді. Оның төмендегі пікірі біздің ойымызша, «үйсін» этнонимін талдаушы, зерттеушілерге ой саларлықтай: «Ал қазақстандық кейбір тарихшылар жоғарыда айтылған қытай тарихшыларының пікірін дамытып, «У сунь» дегендегі «у» таңбасы ескі қытай тілінде «а» түрінде оқылады деп, «У суньді» ескі иран тіліне транскрипциялап оқып, оны ah-smən<asman. Асман – слово иранское и значит «небо» дейді. Ескі қытай тілі қазіргідей Пекин фонетикасы бойынша оқылсын деген заң жоқ. Сол үшін бұл мәселені үйсіндердің арғы тегін анықтау арқылы дұрыс шешуге болады деп ойлаймын» [3, 61 б.].

Бұл жерде Н. Мұқаметханұлының қазақстандық зерттеуші Ю.А.Зуевтың пікіріне қарсы көзқарас білдіріп отырғанын атап айтқан жөн. Өзінің зерттеулерінде Ю.А. Зуев «үйсін» этнониміне байланысты өзінің көзқарасын төмендегіше дәлелдемек болғаны белгілі: «Усунь – современное признание знаков С7696, 4412, которые на рубеже эр звучали *ah-smən<asman. Асман – слово иранское и значит «небо». В летописи содержится и китайский перевод этого термина» [5, 23 б.]. Сонымен бірге Ю.А. Зуев өзінің пікірінде «үйсін» этнонимінің иероглифтік мазмұнын да айқындауға тырысты. Оның ойынша: «Иероглифическая этимология знаков у-сунь значит «потомки Ворона...» [5, 23 б.]. Өзінің пікірін тереңдете түскен Ю.А. Зуев былай деп жазған болатын: «Термин усунь (уйсун, уйшун, ушун, ушин, уйсын, усын и т.д.) до сих пор

не расшифрован, поэтому его действительный смысл остается загадкой. Но наличие вороны как родового тотема у древних усуней несомненно. По усуньским преданиям, родоначальниками усуней были ворона и волк. Этот факт нашел отражение в тамге уйсуней – ашина (ошин), на которой также изображена ворона» [6, 14 б.].

Көріп отырмыз, қазақстандық қытайтанушы Ю.А.Зуев «үйсін» этнонимінің екі түрлі мағынасын алға тартады. Оның алғашқысы «үйсін» этнонимінің «аспан» деген мағынаны беретіндігі болса, ал екіншісі, «қарғаның ұрпақтары» деген иероглифтік мазмұнға келіп тіреледі. Сонымен бірге зерттеушінің өзі «үйсін» этнонимінің әлі де анықталмағанын, оның шынайы мазмұнының әлі де құпия болып жатқанын мойындайды. Біздің ойымызша, үйсін туралы аңызда қарғаның жүруі бұл этнонимді қарғаның ұрпақтары деп оқуға негіз бола алмайды. Бұл жерде қытайтанушы мәселені қытай тілін зерттеуші ретінде қойып отырған тәрізді. Оның үстіне өзінің дәл осы аталмыш еңбегінде Ю.А.Зуев: «Историк Циньского периода Сун Юнь толкует термин «усунь» из монгольской лексики: усунь по-монгольски значит вода», – деп атап көрсетуді де ұмытпайды [6, 14 б.].

Бұл тұжырымдар, әрине, көне қытай деректеріндегі нақты мәліметтер негізінде жасалған. Оларға сенбеске амал жоқ. Сонымен бірге үйсіндердің арғы тегі туралы қызықты мәліметті осы қытай деректеріне сүйеніп, Н. Мұқаметханұлы нақтылай түскен еді. Бұған байланысты оның төмендегідей пікірі бар: «Үйсіндердің арғы тегі жөнінде қытай жазбаларында жүйелі жазылған деректер бар.

Үйсіндердің тегін анықтаудан бұрын олардың алғаш қай тілде сөйлегендерін нақтылай түсуіміз керек. Қазақстандық зерттеушілер В.В. Востров пен М.С. Мұқанов өздерінің зерттеулерінде үйсіндердің шығу тегін үнді-гот және угро-фин тұқымдарына жатқызатын теориялардың соңғы уақытта зерттеушілер арасында көбіне теріске шығарыла бастағанына назар аударған еді [7, 30 б.]. Мұны авторлар Х ғасырдың 60 жылдарының соңына қарай зерттеулерінде-ақ атап көрсеткен болатын. Сонымен қатар олар осы негізде үйсіндерді асиялармен – асиандармен бір деп санауды мойындаушылардың да азайып бара жатқанын атап көрсеткен еді. Өкінішке орай, бұл тұжырымдарға қазақстандық ғалымдар әлі де жеткілікті назар аудармай келеді.

Әдебиеттер

- 1 Ежелгі үйсін елі / Құраст. Шадыман Ахметұлы. – Үрімжі: ҚХР Шыңжаң халық баспасы, 2005.
- 2 Мыңжанұлы Н. Үйсін туралы жалпы шолу // Ежелгі Үйсін елі. / Құраст. Шадыман Ахметұлы. – Үрімжі: ҚХР Шыңжаң халық баспасы, 2005.
- 3 Мұқаметханұлы Н. Үйсін мемлекеті. – Алаш. – 2005. – №1(1).
- 4 Қабышұлы И. Қазақ қауымы. Қазақ ұлысының 2200 жылдық тарихы. – Алматы, 1997.
- 5 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки и истории и идеологии. – Алматы, 2002.
- 6 Зуев Ю.А. К этнической истории усуней // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960.
- 7 Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселения казахов (конец XIX – нач. XX в.). – Алма-Ата, 1968.

References

- 1 Ezhelgi uisin ely. / Kurastyrushy Shadyman Ahmetuly. – Urimshi: KHR Shynzhan halyk baspasy, 2005.
- 2 Mynzhanuly N. Uisin turaly zhalpy sholu.// Ezhelgi uisin ely. / Kurastyrushy Shadyman Ahmetuly. –Urimshi: KHR Shynzhan halyk baspasy, 2005.
- 3 Mukametuly N. Uisin memleketi.// Alash. 2005. №1 (1).
- 4 Kabyshuly I. Kazak kauymy. Kazak ulysynyn 2200 zhyldyk tarihy. – Almaty, 1997.
- 5 Zuev U. A. Rannie tiurki: ocherki I istorii I ideologii. – Almaty, 2002.
- 6 Zuev U. A. K etnicheskoj istorii usunei.// Novye materialy po drevnei I srednevekovoi istorii Kazahstana. – Alma-Ata, 1960.
- 7 Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoi sostav I rasseleniya kazahov «konec XIX- nach. XX v.) –Alma-Ata, 1968.